

Munster ab 1540 zunächst als Kommandeur der Marienburg (Livland), dann ab 1551 als Livländischer Landmarschall versuchte, gegen die von Zar Iwan IV. vorangetriebene Expansion des russischen Reichs zu agieren und dabei zwischen die antirussischen und antipolnischen Strömungen innerhalb des Ordens geriet; er, Jasper, plädierte für eine Koalition mit dem König von Polen. In Verbindung mit anderen Auseinandersetzungen sah er sich zur Flucht aus dem Orden gezwungen und ging am 11.-13. Mai 1556 zu dem polnisch-litauischen Wojewoden von Kaunas über. Drei Jahre währte das Exil, ehe er wieder aufgenommen wurde ('Verrader van Lijfland? De Nederlandse ordemarschalk Jasper van Munster en het begin van de Lijflandse crisis, 1554-1557', 235-268). Etwas katalogartig angelegt ist der Überblick über die heute noch vorhandenen Spuren der Deutsch Ordensniederlassungen in den niederländischen Städten ('Het middeleeuwse erfgoed van den Duitse Orde in Nederland', 296-319). Die Ballei Utrecht wurde nach der Reformation zu einer protestantischen Adelskorporation umgebildet, unter anderem wurde die Residenzpflicht aufgehoben und das Recht zur Eheschließung eingeräumt. Diese weltliche Vereinigung hatte jedoch kein Interesse an der Pflege der Tradition, so dass es hier zu einem Bruch kam. Viele Häuser und Grundstücke wurden veräußert. Als eine Besonderheit sei erwähnt, dass in Noord-Brabant das Haus in Gemert erhalten blieb, das zur Ballei Alden-Biesen gehörte, katholisch verblieb und bis zur Besetzung durch die Franzosen 1794 existierte.

Auch wenn es kein regelrechtes Handbuch zur Geschichte der geistlichen Ritterorden in den nördlichen Niederlanden ist, so sind es doch grundlegende und umfassende Studien zu einem von der allgemeinen Forschung oftmals aus dem Blick geratenen Aspekt der Adelsgeschichte, wobei sich der Wandel von der Sozialgeschichte der 1980er Jahre zu der auf die handelnden Personen konzentrierten Kulturgeschichte der frühen 2000er Jahre wieder spiegelt. Insgesamt macht der Band einen in sich stimmigen Eindruck, was durch die Einleitung und das gemeinsame Literaturverzeichnis sowie die reiche, sich direkt auf den Text beziehende Illustration verstärkt wird, zumal die Beiträge durch ein Register der Orts- und Personennamen erschlossen werden. Als Frage bleibt mir nur, ob man aus den Rechnungen der Utrechter Ballei (z.B. erwähnt S. 211) nicht so etwas wie eine adlige Lebensweise ermitteln könnte, wie es Hartmut Boockmann anhand der Hochmeister-Rechnungen für die Zeit um 1400 in mehreren Aufsätzen getan hat. Haushaltsführung, Konsum und Alltag bleiben so als Themen außen vor.

Harm von Seggern

DE SCHADUW VAN DE VOORoudERS

Elisabeth Harding en Michael Hecht, ed., *Die Ahnenprobe in der Vormoderne. Selektion – Initiation – Repräsentation*, Schriftenreihe des Sonderforschungsbereich 496 Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme, Band XXXVII (Münster: Rhema, 2011, 434 p.)

Bij mijn weten bestaat er geen algemeen verbreid Nederlands woord voor *Ahnenprobe*, het toetsen van de adeldom van voorouders. De letterlijke vertaling 'voorouderproef' lijkt een particuliere, via Wikipedia geïntroduceerde vondst en wordt uitsluitend op internet gevonden. Andere, meer gebruikte termen als opzwering, voorouderbewijs, kwartiervereisten en kwartiertoets benadrukken verschillende stadia van hetzelfde verschijnsel. Het Duitse *Ahnenprobe* is al eeuwen oud, maar in het Nederlands is er geen woord met een dergelijke ouderdom. Wellicht is dat te verklaren doordat het verschijnsel in onze streken slechts weinig en vrij laat ingang heeft gevonden. Kwartierstaten of andere representaties van voorouders zijn natuurlijk ook in de Nederlanden bekend, maar er waren niet veel instellingen die deze als basis voor toelatingseisen van een of andere aard benutten, anders dan in veel andere Europese landen.

De bekendste vorm van *Abnenprobe* is het systeem met betrekking tot adellijke kwartieren, waarbij de eis gesteld wordt aan de adeldom van de kwartieren tot een vaste generatie, bijvoorbeeld vier, acht of zestien (*preuves par quartiers*), maar er zijn nog drie andere systemen bekend waarbij de adeldom van voorouders wordt getoetst: die naar datum (*preuves datives*), duur (*preuves en durée*) of generaties (*preuves par degrés*). Daarbij gaat het er respectievelijk om dat de adeldom in de mannelijke lijn bijvoorbeeld sinds 1795, over een periode van tweehonderd jaar of over vier generaties bewezen kan worden. Aanvullende eisen aan kwartieren zijn de adellijke geboorte, de oorsprong van het geslacht (oud-adellijk en geen *Briefadel*) of het behoren tot een bepaalde adellijke rang, bijvoorbeeld rijksgrafen of vorsten. Combinaties hiervan worden ook gevonden en dat kan ingewikkelde systemen opleveren. Zo eiste het domkapittel van Lyon in de achttiende eeuw van de kandidaten acht kwartieren, elk van minstens tweehonderdjarige adeldom, in de mannelijke lijn bewijsbaar tot 1400 en in de lijn van de moederlijke grootvader teruggaand tot acht generaties.

De keuze voor een bepaald systeem is, zo blijkt uit de verschillende bijdragen in de hier besproken bundel, steeds het gevolg van de verhoudingen binnen de adel (hoge en lage adel, oude en nieuwe adel) en de relatie tot de vorst. Ijkkpunten werden geboden door historische verworvenheden, maar ook door invloed van elders. Zo werd het Duitse Rijk vanwege de al vroeg ontwikkelde en toegepaste *Abnenprobe* gezien als zeer adellijk: 'daß haben die teutschen heüßer über andere nationen, daß das geblütt nopler und purer ist', schrijft Liselotte van de Palts eind zeventiende eeuw, en dat imago van de voortdurend gecontroleerde adel werd ook in de omliggende monarchieën met jaloezie of angst bezien. Vooral de strenge regels die katholieke stichten hanteerden en de nauwlettende naleving daarvan, garandeerden de adeldom van verwanten van stiftsdames. In het in vele adelslandschappen verdeelde rijk van de Habsburgers werden de eisen die de Maltezer orde in die verschillende gebieden stelden, dikwijls als ijkpunt gebruikt. De orde kende bij de toepassing van haar eisen dikwijls een praktische instelling, afhankelijk van de regio. Gaten in de zestien voorgeschreven kwartieren konden bijvoorbeeld door Franse aspirant-ridders met een bescheiden hoeveelheid geld gevuld worden. Zo kon de zoon van minister Colbert, die zelfs geen enkel adellijk kwartier had, dankzij zijn vaders invloed en middelen, als Maltezer ridder worden toegelaten.

Uit deze voorbeelden blijkt al dat de toepassing van *Abnenprobe* sterk afhankelijk is van de situatie in het land of regio. In deze bundel worden niet alleen de grote verschillen besproken, maar wordt ook ingegaan op het belang van de structuur en de positie van de adel in dit verband. *Abnenprobe* is een uitdrukking van adellijke zelfstandigheid. Juist waar de monarchale macht het grootst is, worden de lichtste eisen gesteld. In Frankrijk en in mindere mate in Oostenrijk beperken de eisen aan adellijke voorouders het recht van de vorst om vrijelijk in adelszaken te beschikken. Een geformaliseerde gunst wordt immers een recht—een algemeen verschijnsel dat we uit het Nederlandse adelsrecht ook kennen. In 1727 dreigde de dekenes van de rijksabdij Thorn de kwartierstaat van Marianne von der Leyen uit het raam te gooien, om haar toetreding koste wat kost te verhinderen. De keizer, aan wie de familie von der Leyen haar standsverhoging dankte, zag hierin een aantasting van zijn autoriteit en bestrafte dit affront met een hoge boete. In de Oostenrijkse erflanden vond de *Abnenprobe* in veel geringere mate en pas laat ingang. Pas onder Maria Theresia werden, in overeenstemming met haar politiek om de adel aan zich te binden, de kwartiereisen voor hofambten, stichten en kapittels verder verscherpt, waarbij zij zich steeds het recht voorbehield dispensatie te verlenen wanneer haar dat goeddunkte. Op deze wijze kon zij de *Abnenprobe* inzetten als politiek middel zonder afstand te hoeven doen van haar primaat in adelszaken.

In Frankrijk is, zoals men kan verwachten, de *Abnenprobe* grotendeels absent. Als symbool van adellijke zelfstandigheid gedijt zij immers slecht in een omgeving van een sterke monarchie. In enkele stichten en kapittels dichtbij de grenzen van het Duitse Rijk vinden we haar wel, alsmede in het in de bundel aangehaalde geval van het kapittel van Lyon. Het belang van de domkapittels was in Frankrijk vrij gering en een benoeming tot domheer dus minder aantrekkelijk, omdat

VIRTUS 19 (2012)

'De papieren Adel'. Mannen in gesprek over hun adellijke afstamming (prent naar een tekening van Jacobus Buys, Hendrik Leffert Meyling, eind achttiende eeuw; coll. Rijksmuseum Amsterdam)

De papieren Adel.

de bisschopsbenoeming *de facto* enkel aan de Franse koning toekwam en niet aan de kapittels. Gevolg van dat laatste was dat Lyon aartsbisschoppen gekend heeft die op grond van hun kwartieren als domheer niet toegelaten zouden worden. Dat mag opmerkelijk lijken, maar Erasmus had al eerder geconstateerd dat ook Christus zelf op grond van zijn afstamming geen zitting zou kunnen nemen in het domkapittel van Straatsburg, tenzij hij eerst een dispensatie zou verkrijgen.

Diende het strenge adelsbeleid van de stiftten in het Duitse Rijk voor veel andere adellijke gremia als voorbeeld, in Frankrijk was die uitstraling aanzienlijk minder. Het aantal Franse stiftten dat de voorouders in de vrouwelijke lijn toetste, was zeer klein. Daardoor gold de toelating tot die stiftten weliswaar als synoniem voor oudadellijke afstamming in alle lijnen, maar voor de adellijke sociale praktijk speelden die stiftten voor de verzorging van jongere kinderen geen rol; de koninklijke abdijen konden in die behoefte ruim voorzien. Om die reden was de status van *Stiftsfähigkeit* in het Duitse Rijk veel hoger dan in Frankrijk.

Een derde verschil met het Duitse Rijk is dat binnen de Franse adel, net als in Oostenrijk, het connubium veel minder sterk is, wat men tegelijk als oorzaak en als gevolg van het grotendeels

ontbreken van *Ahnenprobe* kan beschouwen. Er is immers vanzelfsprekend een sterke wisselwerking tussen de adellijke huwelijkspolitiek en de toepassing van kwartiereisen. Geen edelman zou pleiten voor strengere kwartiereisen dan waar hijzelf aan kon voldoen, maar hij streefde er wel naar om edelen met minder kwartieren dan hijzelf buiten de boot te houden. Aan de andere kant eiste een vader van zijn aanstaande schoonzoon de adellijke kwartieren die overeenstemden met de vigerende eisen, om de carrière van de toekomstige kleinkinderen niet in gevaar te brengen. Een familiestatuuat van de internationaal georiënteerde graven van Schönborn voorzag in de splitsing in twee takken, waarvan de ene zich zou conformeren aan de vereisten van de stiftsadel in Noordwest-Duitsland, terwijl de andere tak zich moest richten naar de eisen zoals die in Oostenrijk, Bohemen en Beieren gebruikelijk waren. Overtreding van dit statuut zou uitsluiting van het familievermogen tot gevolg hebben.

In het licht hiervan kan men zich voorstellen dat de *Ahnenprobe* een prerogatief was met enkel voordelen voor het collectief van de adel. Het zorgde ook voor een onderscheid tussen verschillende edelen die al of niet voldeden aan kwartiereisen. Van buiten de adel was er vanzelfsprekend ook kritiek. Al in 1579 verzette de Franse jurist Jean Bodin (zoon van een kleermaker) zich tegen invoering van een kwartiertoets omdat hij deze zag als een mogelijke bron van onrust in de maatschappij, een splijtzwam tussen adel en niet-adel. Niet voor niets wezen de Romeinen het voorrecht volgens hem ook af, wat voor iedere jurist voldoende reden moest zijn om ook wantrouwig te zijn.

Uit de verschillende bijdragen van de bundel komen de regionale verschillen en hun oorzaken helder naar voren. De uitwerking van de kwartiertoets is door de eeuwen heen steeds het resultaat van een samenspel tussen adel en niet-adel, tussen adel en vorsten en binnen de adel zelf geweest, afhankelijk van de politieke en sociale situatie. Wat de chronologische ontwikkeling betreft lijkt het allemaal minder spannend. In het algemeen kan men stellen dat de eisen langzamerhand steeds hoger werden en dat de corporaties die de strengste eisen stelden, daardoor in toenemende mate een voorbeeldfunctie genoten en een voortrekkersrol vervulden. In het Duitse Rijk groeide het normerende belang van de stiften, ridderschap en andere adellijke corporaties zozeer dat verschillende stiften in de achttiende eeuw niet meer de *Stiftsfähigkeit* van individuen maar de *Stiftsmäßigkeit* van geslachten toetsten. Die tendens sluit aan op het grotendeels verdwijnen van de *Ahnenprobe* in het begin van de negentiende eeuw om plaats te maken voor de toets van de stamreeks, zoals wij die ook bij de Nederlandse adel kennen. Enkel in adellijke corporaties, zoals in Nederland bij de Duitse Orde, Balije van Utrecht, leefde zij nadien nog geruime tijd voort.

Die Ahnenprobe in der Vormoderne is een geslaagde bundel over een schijnbaar perifeer onderwerp, dat meer aandacht verdient in de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne adelsgeschiedenis. De bundel schetst in vijftien bijdragen, voorafgegaan door een gedegen inleiding van de hand van de beide redacteuren, het beeld dat ik hierboven heb samengevat. Van de formele en praktische invulling van de *Ahnenprobe* wordt een inzichtelijk beeld geschetst, waardoor de bundel alleen al daarom een onmisbaar boek is voor wie zich in dat onderwerp in Europese context wil verdiepen.

De formele en staatkundige aspecten en hun ontwikkeling raken, hoe interessant ook, niet het wezen van het verschijnsel. De redacteuren hebben bij de invulling van de term *Ahnenprobe* zich gelukkig niet beperkt tot het aspect *Probe*, maar betrekken ook kwartierstaten, als visualisering ervan, in de bundel en beschouwen die als *Ahnenprobe* in ruimere zin. Die uitbreiding van de term lijkt me niet gelukkig en als men al van *Ahnenprobe* in engere of ruimere zin wil spreken, zou ik dat reserveren voor de strikte toets van alle kwartieren in een bepaalde generatie, respectievelijk alle toetsen waarbij de adeldom van voorouders in het geding zijn.

Dat laat echter onverlet dat de (heraldische) kwartierstaten een nauwe relatie hebben met de ontwikkeling van de *Ahnenprobe*. Ook de ontwikkeling in funeraire heraldiek en andere kwartierstaten kent in de loop der tijd een stijging van het aantal kwartieren en toenemende formalisering van de weergave daarvan. Terecht concludeert de inleiding dat niet het één het gevolg

is van het ander, maar dat beide ontwikkelingen parallel plaatsvinden als uitdrukking van veranderende verwantschaps- en standsconcepten. In dat licht is het betrekken van de kwartierstaten bij de duiding van het verschijnsel *Abnenprobe* nog helemaal niet zo gek, al komt de uitwerking daarvan naar mijn smaak nog niet echt tot zijn recht. Belangrijk is in dat kader de bijdrage van Simon Teuscher die ingaat op de ontwikkeling van verwantschapsconcepten vanaf de middeleeuwen, een onderwerp dat de laatste twintig jaar terecht veel aandacht heeft gekregen.

Voor het begrip van oorzaak en gevolg van de *Abnenprobe* en de adellijke kwartierstaat is dat conceptuele onderzoek, denk ik, nog belangrijker dan de historische ontwikkelingen. De meest wezenlijke basis van adeldom is vanouds de afstamming. Het is een recursief begrip: men is van adel omdat zijn vader (of moeder) dat is. Dat wil niet zeggen dat die recursiviteit in de sociale werkelijkheid doorgevoerd werd, laat staan in zijn historiciteit werd beschouwd. Zeker in de late middeleeuwen werd de sociale positie van een edelman synchroon bepaald: zijn eigen positie en die van zijn levende of in de persoonlijke herinnering voortlevende bloed- en aanverwanten. Het ontbreken van een historisch besef zoals wij dat kennen maakt het onmogelijk dat men een blik op de eigen kwartierstaat kon werpen zoals wij dat kunnen.

Aan de visualisering van alle voorouders tot een bepaalde graad, in de vorm van een kwartierstaat, en het toetsen van de adeldom van die voorouders opdat de proband toegelaten wordt tot een corporatie of functie, gaat een ontwikkeling vooraf waarin het besef ontstaat dat een edelman en zijn adeldom het product is van *al* zijn voorouders – en bijvoorbeeld niet alleen van die in mannelijke lijn of de rechtsvoorgangers op zijn kasteel. Die ontwikkeling in verwantschapsconcepten onderscheidt de adel in die periode van de niet-adel en is mijns inziens wezenlijk voor het begrip van zowel kwartierstaten als *Abnenprobe*. Die problematiek verdient het om verder uitgewerkt te worden.

De *Abnenprobe* gedijt niet alleen slecht in een absolute monarchie, maar ook in een staat die door een sterke burgerlijke macht wordt gedomineerd, zoals de Republiek. In die gebieden blijft zij beperkt tot zelfregulering van adellijke corporaties. De Nederlanden worden dan ook niet bij de bijdragen betrokken, buiten het artikel van Venner over Opper-Gelre. De adel van de Republiek heeft de *Abnenprobe* blijkbaar slechts mondjesmaat toegepast als middel tot verhoging van de adellijke exclusiviteit. Desalniettemin is deze bundel ook voor onderzoekers van de adelsgeschiedenis in ons land een mooie en belangrijke publicatie, omdat hij de algemene context biedt voor de eigenlijke *Abnenprobe* en voor de mentaliteitshistorische ontwikkelingen waar die het gevolg van is.

Redmer Alma

DEFINING THE NOBILITY: LAW, POLITICS, AND CULTURE

Jörn Leonhard and Christian Wieland, ed., *What Makes the Nobility Noble? Comparative Perspectives from the Sixteenth to the Twentieth Century* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011, 396 p., ill.)

The study of the role of the nobility in Modern Europe has undergone something of a renaissance during the last few decades. An increasing body of scholarly work is helping to redefine our understanding of landed elites. Even in the Early Modern period, where the focus has always been more intense than it has been for the nineteenth and twentieth centuries, new insights are being achieved. For the later centuries whole vistas are opening up for the first time. Topics of interest include estate management, industrial entrepreneurship, military leadership, dueling, hunting, sports organizations, architectural patronage, salons, childhood, demography, social